

УДК 811.161.2'373.2'373.611
DOI: 10.18523/2616-8502.2019.2.3-7

Ганна Куцак

<https://orcid.org/0000-0001-7901-2669>

ЕКСПЛІЦИТНІ ТА ІМПЛІЦИТНІ КОМПОНЕНТИ В ПОХІДНИХ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЯХ (ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД)

У статті порушено питання вербалізації змістового відношення між мотивувальною основою та похідною словоформою. Зроблено спробу простежити, які складники процесу перетворення думки про реалії об'єктивного світу на похідну назву стають експліцитними, які залишаються імпліцитними, тобто як саме образ дійсності може бути зафіксовано в ономасіологічній структурі номінативної одиниці. Окреслено також традиційні засоби вираження представників ономасіологічних категорій у сучасній українській мові.

Ключові слова: похідне слово, ономасіологічна категорія, ономасіологічна структура, ономасіологічна база, ономасіологічна ознака, експліцитний, імпліцитний.

Вступ

Особливість будь-якої мови полягає в тому, що назви реалій об'єктивної дійсності відбивають національний менталітет, традиції опанування предметного світу. Породження нового слова в мові залежить від того, як конкретні реалії, явища поєднуються у свідомості мовців, як співвідносні з наявними в мові словоформами чи іншими одиницями. Інтенсивний розвиток суспільства спричинює появу значної кількості нових лексем. Частіше це похідні слова чи непохідні одиниці, запозичені з інших мов й адаптовані до рідної мови. Становлячи специфічну відкриту систему знаків, яка «реагує» на зміни в соціально-культурному, технічному розвитку нації, мова завжди приваблює дослідників. У контексті теоретичних засад ономасіології постає одне важливе питання – інвентаризація різних найменувань певної ідеї для з'ясування закономірностей вираження в мові позамовного змісту (Архангельська, 2010, с. 45).

Теоретичне підґрунтя

Продуктування номінативної одиниці – складний процес, бо являє собою перетворення думки про реалію дійсності, пов'язану з іншими реаліями

навколишнього світу, на лаконічну й водночас містку словоформу. За твердженням А. Архангельської, із мовотворчого погляду процес номінації складний передусім тим, що не дає змоги безпосередньо спостерігати за його перебігом у напрямку *номінат* – *номінатор* – *номінант* (Архангельська, 2010, с. 45). Як саме мовець «вкладає» інтеріоризований світ у номінативну одиницю, які вербальні й невербальні його складники залишає поза увагою і на які тенденції, традиції, наявні в сучасному суспільстві, спирається, створюючи загальні й власні назви, – проблема, що завжди перебуває в колі зацікавлень дослідників.

Загальна спрямованість сучасного мовознавства на вивчення зв'язку між операціями мислення й природою мовних знаків із їхніми структурами зумовила появу значної кількості відповідних наукових розвідок. Специфіку утворення номінативних одиниць, властивості їхніх ономасіологічних структур вивчали М. Докуліл (Dokulil, 1962), І. Торопцев (Торопцев, 1974), О. Кубрякова (Серебренников, 1977), Г. Уфимцева (Языковая номинация, 1977), А. Архангельська (Архангельська, 2010), Є. Карпіловська (Карпіловська, 2005) та ін. Когнітивно-ономасіологічний аспект процесу номінації описали О. Селіванова (Селіванова, 1999;

Селиванова, 2000), Г. Кочерга (Кочерга, 2003) та ін. Природу внутрішньої форми слова, її роль в актуалізації певних мисленневих процесів під час породження номінативних одиниць досліджували у своїх працях О. Потебня (Потебня, 1913), О. Земська, О. Єрмакова (Єрмакова, 1985), М. Голянич (Голянич, 1998), В. Бойчук (Бойчук, 2013) тощо. Непросте питання в теорії номінації – своєрідність засобів вираження матеріалізованої думки, складників ономазіологічної структури слова. Воно досі не було предметом комплексного аналізу в українському мовознавстві, отже, є актуальним.

Мета статті – простежити специфіку вербалізації компонентів ономазіологічних структур похідних номінативних одиниць як репрезентантів певної ономазіологічної категорії в сучасній українській мові. Для реалізації цієї мети передбачено виконання таких завдань: описати найзагальніший характер змістового відношення між мотивувальним і похідним словом; окреслити традиції створення номінативних одиниць і особливості використання засобів вираження поняттєвих категорій у національній мові.

Методи та матеріал дослідження

Для вивчення порушеної проблеми зі словникових матеріалів «Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації)» О. Стишова, Вікіпедії, із новин на телебаченні дібрано похідні номінативні одиниці з різних сфер людського спілкування, а також застосовано описово-аналітичний метод, що дає змогу схарактеризувати особливості вираження компонентів ономазіологічної структури, і метод абстрагування, завдяки якому через співвідношення аналізованих одиниць із реаліями об'єктивної дійсності відбувається процес мисленого виявлення специфічних загальних і конкретних ознак представників ономазіологічних категорій.

Результати дослідження

Номінативна одиниця як репрезентант ономазіологічної категорії

Сприйняття слова в мовленні, як відомо, відбувається насамперед на тлі граматичної структури мови. Усі словоформи поділяють на предмети, що сукупно становлять ономазіологічну категорію предметності, та не-предмети, тобто дії, процеси (знаки дій), ознаки, ознаки ознак (знаки-атрибути), що представляють ономазіологічну категорію ознаковості (Языковая номинация, 1977). Номінативна одиниця як певна двочленна структура з ономазіологічною базою (виразником

ономазіологічної категорії) й ономазіологічною ознакою (семантично конкретнішим елементом, що уточнює ономазіологічну базу) (Dokulil, 1962; Языковая номинация, 1977) являє собою міні-конструкцію, яка відбиває граматичні ознаки мови, а також зберігає аксіологічні, когнітивні й інші особливості нації.

У похідній номінативній одиниці ономазіологічну базу виражає переважно словотворчий формант – суфікс (чи конфікс) (Dokulil, 1962; Языковая номинация, 1977). Користувачам мови нескладно виокремити певні ономазіологічні структури з мовленнєвого потоку завдяки експліцитним елементам, бо, наприклад, маркерами ономазіологічної категорії предметності є *-ник*, *-ач (-яч)*, *-ець*, *-тель*, *-ар (-яр)* та ін., ономазіологічної категорії ознаковості в межах знаків дій і процесів – форманти *-ати*, *-ити (-ити)*, у межах знаків-атрибутивів – *-ний (-ній)*, *-овий*, *-ський (-зький, -цький)* тощо. До того ж експліцитною в межах ономазіологічної структури слова є мотиваційна основа як зв'язок похідної назви з назвою іншої реалії об'єктивної дійсності, порівняйте: *школяр* – «той, хто навчається в школі», *мовець* – «той, хто користується мовою», *комунальник* – «той, хто працює в комунальному господарстві», *різець* – «різальний інструмент»; *учителювати* – «працювати вчителем», *крокувати* – «пересуватися, роблячи кроки», *білити* – «робити білим», *радіти* – «відчувати радість; бути радим», *шкільний* – «пов'язаний зі школою; належний школі», *ранковий* – «ознака до ранок; пов'язаний із ранком», *бригадирський* – «належний бригадиrowі; пов'язаний із бригадиrowом». В усіх наведених прикладах – класична ономазіологічна структура, де ономазіологічну базу, відповідно й ономазіологічну категорію, вербалізує формант, а ономазіологічну ознаку – основа (корінь) слова, що, як було зазначено вище, є експліцитними. До експліцитних засобів вираження ономазіологічної бази, крім суфікса, належить також флексія. Щоправда, у назвах-іменниках (як і в наведених прикладах) флексія не завжди матеріально виражена. Водночас навіть у такому разі (у початковій формі іменника) тимчасово імпліцитна флексія здатна репрезентувати ономазіологічну категорію предметності. Імпліцитним є так зване судження або допоміжне конкретизувальне слово – зв'язок між мотивувальною основою й номінативною одиницею, між реаліями об'єктивного світу в межах тієї самої чи різних ономазіологічних категорій: *'той, хто навчається в ...'*, *'той, хто користується ...'*, *'той, хто працює в ... господарстві'*, *'працювати ...'*, *'пересуватися, роблячи ...'*, *'відчувати ...; бути ...'*, *'належний ...; пов'язаний із ...'* тощо.

Дещо інакше розставлено акценти в ономасіологічній структурі складного слова. Крім ономасіологічної бази й ономасіологічної ознаки, у ній наявна ономасіологічна зв'язка (ономасіологічний предикат) – «тип зв'язку, який з'єднує ознаку з реалією – належність, суміжність, уміщення тощо» (Кубрякова, 1988, с. 17–18). На думку О. Кубрякової, виразники бази й ознаки в ономасіологічній структурі складного слова можуть змінюватися залежно від того, які відношення і між якими величинами постають у судженні про позначуване. Ономасіологічна база в складних назвах часто буває виражена повнозначним компонентом. Наприклад, в ономасіологічних структурах іменників типу *законовиконавець* («той, хто виконує закони») (Стишов, 2005, с. 145), *грошодавець* («той, хто дає гроші») (Стишов, 2005, с. 145), *валютотримач* («той, хто розпоряджається валютою; тримає її») (Стишов, 2005, с. 145), *словотерапія* («терапія словом») (Стишов, 2005, с. 147), *світотворення* («творення світу») (Стишов, с. 146) та ін. показником ономасіологічної категорії є суфікс, який у складі повнозначного компонента (крайня права позиція в слові) становить ономасіологічну базу. Ономасіологічну ознаку виражає власне-іменникова частина композита. Обидва компоненти експліцитно виражені. У таких ономасіологічних структурах наявний суміжний тип зв'язку ознаки з реалією. Ономасіологічна зв'язка (ономасіологічний предикат) у них імпліцитна.

Роль внутрішньої форми слова у вербалізації узагальненого образу об'єктивного світу

Утворення номінативної одиниці ґрунтується на асоціативно-мисленневих процесах. Для похідної назви мовець обирає переважно найвиразнішу ознаку, що вказує на співвідношення реалій об'єктивної дійсності, зберігає певний асоціативний зв'язок між ними. Наприклад, у назву місяця *травень* вкладено одну з його найпримітніших ознак – *трава*, що в похідному слові завдяки твірній основі слугує своєрідним натяком на зв'язок однієї реалії дійсності з іншою. Покладена в основу назви ознака становить внутрішню форму слова. О. Потебня витлумачив її як «стосунок змісту думки до свідомості», те, що «показує, як уявляється людині її власна думка» (Потебня, 1913, с. 83).

Внутрішня форма слова «дає напрям розгортання думки» (Голянич, 1998, с. 115) і виявляється через взаємозв'язок, відношення, представлені ономасіологічною базою та ономасіологічною ознакою (Голянич, 1998, с. 124). Зокрема в назві *тітушки* («назва найманців, часто люмпені-

зованих кримінальних елементів, молодиків, яких використовували для застосування фізичної сили й участі в масових сутичках; походить від прізвища спортсмена Вадима *Тітушка*, який напав на журналістів») (Wikipedia) актуалізовано суб'єктивний зміст, що відбиває характер ставлення мовця до названого об'єкта. Експліцитною постає мотиваційна основа, яка в межах ономасіологічної структури репрезентує ономасіологічну ознаку. Вербалізатором ономасіологічної бази в цій номінативній одиниці є формант – флексія *-и*. Це не просто форма множини, а й лексикалізований елемент, що вказує на типовість ознаки. У деяких випадках форма множини є наслідком переходу власних імен до загальних назв, за якого відбувається явище лексикалізації граматичної форми (Безпояско, 1993, с. 83–87). Отже, ономасіологічна база так само є експліцитною, представляючи ономасіологічну категорію предметності. Асоціативно-мисленневий процес, що пов'язує назву *тітушки* з твірною базою – прізвищем *Тітушко*, виявляється імпліцитним, точніше, еліптизованим.

Спираючись на спосіб позначення номінацій за внутрішньою формою слова, за тією ознакою, яку вкладають в основу найменування як розрізняльну, В. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. На його думку, у мові наявні різні за обсягом номінації: гіперонім (номінація широкого значення) і гіпонім (номінація вузького значення) (Языковая номинация, 1977, с. 272–273). Саме на рівні гіперо-гіпонімічного зіставлення можна простежити, які засоби для вербалізації чуттєвих реакцій на об'єктивний світ, асоціацій щодо певних реалій дійсності використано в межах ономасіологічної структури похідної назви. Наприклад, у слові *косити*, яке є одиницею ономасіологічної категорії ознаковості – знаків дій і процесів, ономасіологічну базу виражає формант *-ити*, ономасіологічну ознаку – мотивувальна основа *кос-*. Обидва елементи ономасіологічної структури експліцитні. За обсягом зазначена номінація – гіпонім: формант називає дію, виконувану за допомогою конкретно окресленого знаряддя праці – *коси*. Експліцитною ономасіологічна ознака постає завдяки внутрішній формі слова, яка зберігає інформацію про мотивувальну основу, отже й про її граматичну природу – належність до іншої ономасіологічної категорії: предметності.

Експлікація внутрішньої форми слова відбувається в мовленні, де назви постають для конкретної комунікативної ситуації. Наприклад, у похідній одиниці *розшлюбитися* (СТБ, 7.06.2013) ономасіологічну ознаку зумовила внутрішня форма слова 'дія стосовно *шлюб*', що є гіпонімом, тобто індивідуалізаційною номінацією,

до гіпероніма, тобто узагальненої номінації, *розлучитися*. Надзвичайною експресивністю вирізняються такі «одноразові» номінації індивідуалізаційного характеру, як *безвождизм* (про пам'ятники Леніну) (СТБ, 30.09.2014). В ономасіологічній структурі цієї похідної одиниці експліцитною є не лише ономасіологічна ознака, а й ономасіологічна база – вербалізатор ономасіологічної категорії предметності. Елемент конфіксального форманта суфікс *-изм* використовувався у назвах абстрактних понять, політичних учень, течій. У ньому зберіглася певна внутрішня форма, «пам'ять» від таких назв, порівняйте: *футуризм, догматизм, фінітизм, фаталізм, лібералізм, структуралізм* тощо.

Створенню назви передують неоднаковий базовий матеріал, а також різні позамовні чинники. У назвах «внутрішня форма нерідко відбиває наївне, побутове уявлення про предмет» (Ермакова, 1985, с. 521). Особливо це помітно в дитячому словотворенні. Наприклад, добираючи назву певному процесу, предмету, ознаці, дитина користується переважно вже відомим для неї «будівельним» матеріалом, зразками структур, аналогією: *наборицунитися, насупелитися, набублититися* (Поліна, 4,5 р.), порівняйте: *наїстися*. Дитина актуалізує в номінативній одиниці звичайний зміст, «найближчий» для неї світ об'єктивної дійсності. Формант *на-...-итися* вербалізує ономасіологічну категорію ознаковості – знаки дій. Він виражає аугментативну дію щодо певного предметного поняття. Це поняття експліковане завдяки твірній основі, а ономасіологічна категорія – форманту.

Подекуди внутрішня форма втрачає свою актуальність у межах певної номінативної одиниці. Трапляється це тому, що утворення назви було пов'язано з певною реалією, конкретними її характеристиками, які з розвитком суспільства могли змінитися. Зокрема, у номінативній одиниці *чорнило* – «суперечлива» внутрішня форма слова. Вона засвідчує, що ця назва створена тоді, коли рідина, якою писали, була чорною. У сучасному вживанні до самої назви часто долучають ще одну номінативну одиницю на позначення кольору речовини, наприклад: *синє чорнило, зелене чорнило, червоне чорнило* тощо. Суперечливим стає поєднання в цих назвах внутрішніх форм слів. Уточнюючи колір речовини за допомогою іншої номінативної одиниці, мовець наче позбавляє іменник *чорнило* його внутрішньої форми, вона стає неактуальною, тобто не сприймається в цій номінативній одиниці, що репрезентує ономасіологічну категорію предметності,

як експліцитна ономасіологічна ознака. Своєрідним вербалізатором ономасіологічної ознаки в такому разі стає представник ономасіологічної категорії ознаковості: *синій, зелений, червоний* тощо.

Іноді мовці, вдаючись до експресивного використання номінативних одиниць, застосовують так зване замовчування, за якого деякі складники ономасіологічної структури залишаються прихованими. В оказіональному словотворенні можливе імпліцитне вираження ономасіологічної бази – репрезентанта ономасіологічної категорії. Замість вербалізованого компонента наявний лише натяк. Наприклад, у художньому контексті до назв особи *Недошивко й Перешивко* дібрано як самостійні назви еквіваленти *недо й пере*, порівняйте: *Бригадир ... прозивається Недошивко. А як подивився на графік виконання його робіт, виходить, не Недошивко, а Перешивко. ... І поважають Федора Івановича не за те, що він недо, а за те, що він пере* (Остап Вишня, «Запорожці»). Автор (мовець) навмисно не договорує, щоб зробити акцент на частково висловленому: у зазначених прикладах – на експліцитно вираженій ономасіологічній ознаці, ніби даючи змогу читачеві (співрозмовникові) доміркувати недоговорене. У такому разі в ономасіологічній структурі відбувається квазізіміна: ономасіологічна ознака заступає ономасіологічну базу, «перетягуючи» основну номінативну функцію на себе. Не останню роль тут відіграє внутрішня форма слова, яка в мовленнєвій практиці закріпилася за формантами *недо й пере*.

Висновки

Отже, номінативні одиниці мають різні засоби вербалізації об'єктів позамовного світу. Форманти експлікують переважно ономасіологічну базу, репрезентуючи ту чи ту ономасіологічну категорію, а твірні основи (корені), завдяки внутрішній формі слова, – ономасіологічну ознаку, яка закріплює взаємозв'язок ономасіологічних категорій і, відповідно, реалій навколишнього світу. У межах ономасіологічної структури, крім експліцитних засобів, наявні імпліцитні елементи – судження, асоціативно-мисленнєві процеси, а також натяк, що слугують своєрідним «скріплювальним матеріалом» для інтеріоризованого світу й похідної назви. Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні різновидів експліцитних та імпліцитних засобів вираження елементів ономасіологічної структури.

Список використаної літератури

- Архангельська А. М. Методи компонентного аналізу і компонентного синтезу в сучасних ономасіологічних дослідженнях / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 45–53.
- Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Либідь, 1993.
- Бойчук В. Феномен внутрішньої форми слова у детермінації процесів найменувань та формуванні національних мовних картин світу / В. Бойчук // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць Національного авіаційного університету. – 2013. – Вип. 27. – С. 9–20.
- Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті : дис. ... д-ра філол. наук / М. І. Голянич ; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998.
- Ермакова О. П. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44, № 6. – С. 518–525.
- Карпіловська С. А. Неузале словотворення: правила «гри без правил» / С. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2005. – Т. 8, № 1. – С. 106–117.
- Кочерга Г. В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук / Г. В. Кочерга ; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003.
- Кубрякова Е. С. Словообразование как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики / Е. С. Кубрякова // Теоретические основы словообразования и вопросы создания сложных лексических единиц: межвузовский сборник научных трудов. – Пятигорск, 1988. – С. 3–23.
- Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. – Харьков : Мирный труд, 1913.
- Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология / Е. А. Селиванова. – Киев : Изд-во украинского филологического центра, 2000.
- Селиванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селиванова. – Київ: Вид-во Українського філологічного центру, 1999.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: На матеріалі мови засобів масової інформації: монографія / О. А. Стишов. – Київ : Пугач, 2005.
- Торопцев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономасиологии / И. С. Торопцев // Проблемы ономасиологии : научные труды Курского государственного педагогического института. – 1974. – Т. 21 (114, I). – С. 3–75.
- Языковая номинация. Общие вопросы / под ред. Б. А. Серебренникова. – Москва : Наука, 1977.
- Dokulil M. Tvoření slov v češtině. У Теоріє одвозовані слів / М. Dokulil. – Praha: ČSAV, 1962.
- Wikipedia. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

Hanna Kutsak

EXPLICIT AND IMPLICIT COMPONENTS IN THE DERIVATIVE NOMINATIVE UNITS (ONOMASIOLOGICAL APPROACH)

Background. *The generation of a new word in a language depends on how specific realities and phenomena combine in the speakers' minds and correlate with the signs available in the language. The emergence of a nominative unit is the transformation of the thought about the reality of the objective world into a derivative name in a capacious word form. Researchers focus on the inventory of various names of a certain idea in order to find out the following: the regularities of expressing the extra-language content in the language; the verbal and non-verbal components of the extra-language content that are put into a name and are left out of the language user's sight; the traditions that the modern society relies on when a language user creates names.*

The purpose of the study is to trace the specificity of the verbalization of the components of onomasiological structures of derivative nominative units as representatives of a certain onomasiological category in the modern Ukrainian language.

Methods. *The descriptive-analytical method and the method of abstraction are applied.*

Results and discussion. *The onomasiological basis and the sign are explicit in the onomasiological structure. The implicit is the so-called judgment or the auxiliary word that is the connection between the motivational basis and the nominative unit. In some names, the subjective content is actualized. It reflects the attitude of the language user to the named object and represents the onomasiological sign within the onomasiological structure, which becomes explicit due to the internal form of the word. The associative thinking process is implicit, ellipticized.*

Discussion. *The formants mainly verbalize onomasiological basis, representing the onomasiological category. The motivational basis verbalizes the onomasiological sign. Implicit elements of the onomasiological structure are judgments, associative-thought processes. The perspective of the research is the study of varieties of explicit and implicit means of expression of the elements of the onomasiological structure.*

Keywords: derivative, onomasiological category, onomasiological structure, onomasiological basis, onomasiological sign, explicit, implicit.

Матеріал надійшов 11.11.2018